

Єврейська громада України в політичному процесі другої половини XIX – початку XX століття

Сергій Кальян,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри філософії, соціології і психології
Полтавської державної сільськогосподарської академії

Нині на Заході актуалізуються питання історії особливих єврейських спільнот. З огляду на це цікаво простежити, що ж зроблено зарубіжними дослідниками у галузі вивчення політичного життя єврейської громади України у період другої половини XIX – початку XX століття.

Мета статті – характеристика досліджень, які з'явилися в період від 1940 року до сьогодення за межами СРСР та сучасних пострадянських республік, і які присвячені аналізу місця і ролі єврейства українських підросійських земель у політичному процесі у той час. Завдання, які ставимо перед собою: визначити підетапи розвитку історіографії проблеми у межах періоду та проаналізувати особливості кожного з них.

Тривалий час історія євреїв Східної Європи залишалася однією з найбільш помітних і „чутливих” у політичному відношенні [1, с. 42]. Втім, поступово західні дослідники все більше уваги приділяли східнослов'янському єврейству. Зокрема, у 1944 та 1951 роках у Нью-Йорку вийшли перший і другий томи праці Л. Грінберга „Євреї Росії: боротьба за емансипацію” [2]. У ній дослідник зупинився на аналізі політики щодо єврейства в епоху Олександра II, висвітлив сутність громадської думки щодо російсько-єврейських взаємин, проаналізував асиміляторські, націоналістичні прагнення російського суспільства.

Наприкінці 1940-х років М. Зборовський і Е. Герцог виконали дослідження, опубліковане 1952 року, під назвою „Життя з народом”. Поцінуючи вклад М. Зборовського і Е. Герцог, Дж. Кліер відзначив, що „це була, напевно, найбільш значима англomовна книга про російське єврейство після книг С. Дубнова” [1, с. 42]. В цілому ж два повоєнні десятиріччя „російсько-єврейська історія” обмежувалася, як зазначав

той же Дж. Кліер, „працями і школою Дубнова” [1, с. 44]. Тож у той час продовжували з’являтися статті, авторами яких були сучасники і свідки подій зламу XIX – XX століть [3]. Їхні публікації були дещо емоційними, містили „старі” оцінки політичних подій періоду – найперше при оцінюванні правового становища єврейства, погромів тощо.

Перелом у дослідженнях стався у 1960-х роках, коли відбувся своєрідний відхід від „спадщини Дубнова”. Серед праць того періоду відзначимо передусім дослідження науковця з Каліфорнійського університету Г. Роггера „Російські міністри і єврейське питання. 1881 – 1917”. Автор вважав, що задля розуміння російської політики стосовно єврейства передусім слід зрозуміти саму Росію, а відтак провести „дослідження контексту і обставин, світу того дискурсу, в якому народжується політика” [4]. Суголосну думку згодом, у середині 1970-х років, висловив й інший американський науковець, Р. Пайпс [5], справедливо вказавши, що, вивчаючи історію євреїв, дослідники, як правило, уникають аналізу середовища, в якому випало жити євреям і яке так чи інакше на них впливало. Зрозуміло, що цей вплив розгортався найперше у політичній площині.

Ще однією важливою для нас публікацією є стаття Г. Роггера „Політика пізнього царату стосовно євреїв: переоцінка” [6]. У ній автор, з-поміж іншого, звернувся до проблеми ролі держави в організації погромів на межі XIX і XX століть і висловив думку, що в реальному житті Російська імперія не була організатором погромів, але проявляла певну безпомічність у їх приборкуванні. Дослідження Г. Роггера викликали сумнів щодо того, ніби царський режим чи інші організації, бажаючи відвернути народне незадоволення від уряду, таємно організовували напади на євреїв [7, с. 216]. Погромна криза посіла центральне місце в історіографії російського єврейства, жахливого становища євреїв у діаспорі [7, с. 216].

На початку 1960-х років пролунав голос канадійського історика українського походження І. Лисяка-Рудницького. 1961 року він виступив з доповіддю „Українські відповіді на єврейське питання” на конференції у Нью-Йорку [8, с. 114 – 134]. У ній дослідник приділив значну увагу ставленню до єврейства на українських підросійських землях. Зокрема, він звернувся до поглядів М. Драгоманова, а також іншого українського інтелектуала – І. Франка та видатного українського національного діяча Є. Чикаленка. І. Лисяк-Рудницький відзначив, що в українців почуття образи викликала „тенденція євреїв – сприяти русифікації чи, відповідно, колонізації України” [8, с. 123].

Наприкінці 1960-х років була опублікована інша стаття І. Лисяка-Рудницького – „Михайло Драгоманов і проблема українсько-єврейських взаємин” [9, с. 375 – 388]. Прагнучи критично проаналізувати ставлення М. Драгоманова до проблеми взаємин двох народів, І. Лисяк-Рудницький підкреслив, що мислитель писав в умовах цензури, і „його критика тогочасних умов мала бути дещо обережною” [9, с. 376]. Разом з тим,

вчений твердив, що М. Драгоманов обурювався поведінкою тих представників українського руху, які поділяли погляди реакційної російської журналістики щодо обмеження права євреїв проживати в усій Росії [9, с. 377]. Аналізуючи „вади” В. Драгоманова, дослідник вказав, що „найбільшою хибою” його у трактуванні єврейського питання було те, що він „зовсім не бачив в іудаїзмі живої духовної сили”. Однак „вади Драгоманова щедро компенсувалися його гуманістичною, демократичною вдачею та інтелектуальною мужністю, з якою він звертався до деяких аспектів єврейського питання, що їх звичайно не помічали політичні мислителі його часу” [9, с. 382].

На початку 1970-х років вийшла друком ще одна стаття І. Лисяка-Рудницького – „Зауваження до статті професора Цві Гітельмана „Соціально-політична роль євреїв в Україні” [10, с. 135 – 143], у якій, що показово, зазначив, що, розглядаючи українсько-єврейські відносини, ми не повинні оминати „болючих і суперечливих моментів”. Але „було б також помилкою” не добачати „позитивні й обнадійливі аспекти минулого” [10, с. 141].

Серед досліджень 1970-х років привертає увагу праця Е. Мендельсона „Класова боротьба в смузї осілости” [11], у якій автор, з-поміж іншого, зачепив питання формування „нової єврейської людини” у другій половині XIX століття [11, р. 155]. Дослідження Г. Тобайєса „Єврейський Бунд в Росії” [12] було присвячене становленню та діяльності однієї з найбільш впливових єврейських партій на території Російської імперії. Проблема антисемітизму аналізувалася у фундаментальному виданні, що 1974 року побачило світ у Єрусалимі [13]. У ньому робився висновок, що антисемітизм підтримувався і підживлювався царським абсолютизмом [13, р. 35]. Ці праці відбивали різнопланові аспекти соціально-політичного життя у смузї єврейської осілости, а відтак відтворювали складну мозаїку тогочасних міжетнічних відносин.

Окремої уваги заслуговують дослідження Ш. Еттінгера, уродженця Києва, який незадовго до початку Другої світової війни – 1936 року – приїхав до Ерец-Ізраєлю, і чия наукова діяльність, що розпочалася в середині 1950-х років, спрямовувалася, передовсім, на дослідження єврейства в царській Росії. Серед численних праць вченого відзначимо статтю 1972 року „Формування основних принципів і тенденцій політики російського уряду стосовно євреїв після поділів Польщі” [14]. Знайомство з нею допомагає з’ясувати сутність підходів вченого до витрактування змісту і мети політики царату передовсім у першій половині XIX століття, за царювання Олександра I та Миколи I, і, тим самим, підводить до розуміння, так би мовити, „вихідних позицій” політики стосовно єврейства наступних російських царів.

Інтерес викликає й стаття Ш. Еттінгера „Євреї в Росії в початковий період революції” [15]. Хоча основною проблемою, яка розглядалася, була участь єврейства в політичному житті в пореволюційний період,

однак у ній привертає увагу, зокрема, звернення Ш. Еттінгера до подій першої половини XIX століття на підросійських землях – до процесів ідеологічного розвитку євреїв, їх асиміляції, імперської політики антисемітизму. Дослідник підкреслив, що у 70-х і 80-х роках XIX століття „освічені молоді євреї почали брати участь у політичних і соціальних рухах, відкинувши ідею співробітництва з владою, яку проповідували просвітники попереднього покоління” [15, с. 243]. Одні з цих „молодих” пристали до революційного руху в Росії, інші ж стали на чолі „єврейського національного руху” [15, с. 243].

Заслуговує на увагу ще одна стаття Ш. Еттінгера – „Росія і євреї: спроба підбиття історичних підсумків” [16, с. 253 – 293], у якій дослідник давав досить критичну оцінку єврейським просвітителям, які, на його думку, „не стали на чолі свого народу” [16, с. 255]. Звернувся він і до питання про ставлення українських і російських інтелектуалів до єврейського питання, процесу створення Бунду, проблеми еміграції з Росії, де євреї-політв’язні становили чверть від усіх політв’язнів імперії [16, с. 266].

Серед досліджень 1970-х років, виконаних в Ізраїлі, відзначимо працю І. Маора „Сіоністський рух в Росії” [17]. Чи не найбільший інтерес викликають перші дві частини монографії, де автор оцінює вклад у розвиток сіонізму Л. Пінскера, висвітлює підстави Першої алії та доходить висновку, що „своїм ідеалізмом, чистотою помислів і відданістю ідеї заселення Єрец-Ізраель білуїці... справили великий ідейний вплив на весь новий ішув і стали символом і зразком для наступних хвиль халуціанської алії” [17, с. 22]. Крім того, вчений проаналізував досягнення і проблеми, що виникали на сіоністських конгресах, спробував з’ясувати роль Т. Герцля у розвитку сіонізму.

Слід відзначити й книгу Ш. Авінері [18], присвячену розвитку єврейської політичної думки, у якій автор вдався до аналізу політичних ідей багатьох єврейських мислителів, у тому числі й П. Смоленскіна, М. Ліллєнблума, Л. Пінскера та інших інтелектуальних провідників єврейства, життя яких тим чи іншим чином було пов’язане з українською землею. Дослідник прагнув збагнути суть ідейних впливів, які сприяли розвитку національної самосвідомості єврейської інтелектуальної еліти.

Сучасні науковці, оцінюючи результати праці ізраїльських дослідників, зазначають, що вони „не змогли зробити глобальних узагальнень, які б могли стати відправною точкою до подальшого вивчення російсько-єврейської історії” [19].

Серед фундаментальних праць 1980-х років назвемо дослідження Д. Френкеля „Пророцтво і політика: соціалізм, націоналізм і російські євреї. 1862 – 1917” [20], С. Барона „Російські євреї при царизмі та совєтах” [21], а також статті О. Прицака і Р. Вейнберга, присвячені єврейським погромам [22]. Особливої уваги заслуговують дослідження С. Зіперштейна і Ш. Файнера, які містять матеріали щодо руху маскілім та його аналіз [23]. Цінним є і дослідження М. Станіславського [24], яке хоч і присвячене епосі

Миколи I, але увагу привертає тим, що в ньому досліджуються джерела російської Гаскалі. М. Станіславському, як відзначають сучасники, належить першість у розвінчуванні міфів про „забривання” єврейських дітей до армії [1, с. 43].

1988 року в Канаді вийшов у світ збірник статей „Україно-єврейські відносини в історичній перспективі” [25]. У ньому привертає увагу стаття Р. Сербіна, присвячена полеміці, що розгорнулася між часописами „Основа” і „Сіон” у 1860-х роках. Автор зазначає, що та полеміка стала „першими публічними дебатами в новий час з українсько-єврейських відносин” [25, р. 85]. Тобто то був перший публічний україно-єврейський контакт.

Серед досліджень 1980-х років назвемо й статті надзвичайно плідного дослідника історії єврейства (у тому числі й політичної) Дж. Клієра [44], присвячені аналізу концепту „єврейська емансипація” та поняттю „жид” у російському контексті; російському антисемітизму 1880-х років [27]. На прикладі дослідження періодичних видань, що виходили в Російській імперії, Дж. Клієр дослідив особливості російської цензури у 1855 – 1894 роках щодо єврейського питання [28].

З розвалом СРСР у зарубіжних дослідників єврейства з’явилися нові можливості для вивчення і використання матеріалів з єврейської тематики з архівів пострадянських республік, що значно вплинуло на якість наукових досліджень. Тож початок 1990-х років можна назвати початком нового періоду у розвитку історіографії теми, що досліджується.

Ці роки з новою силою засвідчили неослабний інтерес науковців до питання погромів. 1992 року світ побачило видання „Погроми: антиєврейське насилля в новітній російській історії” [29], авторами якого були М. Аронсон, О. Орбах, Ш. Ламброза та інші. Зокрема, М. Аронсон аналізував погроми в Росії 1881 року, Ш. Ламброз – 1903 – 1906 років, О. Орбах присвятив свою розвідку розвитку російського єврейства у 1881 – 1903 роках.

У 1990-х роках в Ізраїлі вийшло друком дослідження Г. Бекона [30, с. 177 – 308], яке привертає увагу авторськими оцінками процесу реалізації в Російській імперії законів щодо євреїв. Г. Бекон, зокрема, правильно зауважує, що існував розрив між законами як такими та їх практичним виконанням [30, с. 214]. Деякі настанови населення обходило за допомогою хитрощів, інші вдавалося „пом’якшити” шляхом підкupu корисливих чиновників, а від третіх законодавці відступалися самі, не потурбувавшись про їх формальне скасування” [30, с. 214]. Г. Бекон поділяє точку зору Р. Пайпса, що політику стосовно єврейства слід аналізувати у широкому контексті законодавчих актів про інші групи населення. „Тільки таким чином, – зауважує дослідник, – можна встановити, чи піддавалися євреї дискримінації, і якщо так – то якою мірою” [30, с. 214]. Привертає увагу й думка Г. Бекона про те, що тривалий час серед досліджень, присвячених вивченню юдофобії в Росії, виділялися ті, для яких була характерною тенденційність. Ті дослідження акцентували антиєврейське законодавство,

постійну дискримінацію; в них була спроба подати „історію російського єврейства як безперервний ланцюг переслідувань” [30, с. 245 – 246]. Крім того, Г. Бекон справедливо зауважує, що, розпочинаючи розгляд питання про існування антиєврейських забобонів у Росії та їх масштабів, ми не повинні вдовольнятися порівнянням різних періодів, оскільки для кожної „епохи потрібно провести порівняння різних груп населення Росії” [30, с. 247].

Серед досліджень, присвячених вивченню антисемітизму, відзначимо працю Л. Полякова „Історія антисемітизму. Епоха знань”. Автор розглянув підґрунтя та прояви антисемітизму в європейських країнах [31, с. 6 – 220]. Окремі частини дослідження присвячено антисемітизму в Росії у період 1870 – 1914 років [31, с. 261 – 299].

Оцінюючи вклад дослідників у вивчення різних сторін життя єврейської громади (у тому числі й політичного), ми поділяємо точку зору І. Барталя про те, що „нова наука більше не приймає застарілих положень”, які своїм корінням сягають східнослов’янських єврейських радикалів, хоча їх сліди й дуже помітні „у наших уявленнях про організації, інститути, концепції та ідеали минулого” [32].

Дослідження Б. Натанса [7] присвячувалося „зустрічі” єврейства з пізньоімперською Росією. Дослідник, кинувши досить „об’ємний” погляд на ситуацію в смузї єврейської осілості, вивчав, зокрема, „проблему двовладдя” в єврейському середовищі, що постала через політику російської влади [7, с. 268]; приділив увагу питанню формування єврейської інтелігенції [7, с. 117, 233] тощо.

Ґрунтовна праця І. Барталя [33] присвячена історії єврейської громади у період 1772 – 1881 років. У розділах про рух Гаскалі у Східній Європі висвітлюються особливості періоду „відлиги” та реформ часів Олександра II. Окремі розділи присвячувалися погромам у смузї осілості, які були „побічним продуктом політичних, економічних та соціальних процесів, а не їх головною причиною” [32, с. 12]. Звернемо увагу і на думку автора щодо походження Гаскалі. Дослідник припускає, що „прив’язка” її джерел до Німеччини і вже звідти „імпортування” її у Східну Європу є побічним наслідком провідної ролі німецьких євреїв у написанні сучасної єврейської історії [32, с. 140].

Отже сучасне покоління зарубіжних дослідників єврейства пропонує нові погляди на, здавалося б, добре відомі факти. Одним із наслідків цього став „перегляд” висновків давнього наукового авторитета – С. Дубнова.

Таким чином, після Другої світової війни історіографія політичної історії єврейства почала якісно змінюватися. Переломними стали 1960-ті роки, коли на зміну „школі Дубнова” приходять дослідники (Г. Роггер, Р. Пайпс, С. Барон, С. Зіперштейн, Ш. Файнер, М. Станіславський, Дж. Кліер та інші), які запропонували новий, критичний погляд на стан єврейського середовища у другій половині XIX – на початку XX століття. Показово, що свій вклад у наукову розробку політичних аспектів життя єврейства, що проживало на українській підросійській території, внесли дослідники

з різних країн: американці (у тому числі й українського походження), англійці, французи, ізраїльтяни.

Наступний етап у політичних дослідженнях єврейства розгорнувся на початку 1990-х років, коли науковці західних країн отримали доступ до архівів республік колишнього СРСР, що збагатило джерельну базу досліджень та зумовило поглиблення критичного ставлення до наукових напрацювань попередників і перегляду їхніх оцінок. Авторами цих досліджень стали, зокрема, М. Аронсон, О. Орбах, Ш. Ламброза, Г. Бекон, І. Бартал, Б. Натанс, Й. Френкель.

Література:

1. **Клиер Дж.** „Откуда и куда идем”: изучение дореволюционной истории российского еврейства в Соединенных Штатах в XX веке // История и культура российского и восточноевропейского еврейства: новые источники, новые подходы. – М., 2004.

2. **Greenberg L.** The Jews in Russia. The struggle for emancipation. – N.-Y., 1976.

3. Див.: **Аронсон Г. Я.** В борьбе за гражданские и национальные права (Общественные течения в русском еврействе) // Книга о русском еврействе: от 1860-х годов до революции 1917 г. – Иерусалим, М., Мн., 2002. – С. 211 – 238; **Дижур И. М.** Евреи в экономической жизни России // Книга о русском еврействе: от 1860-х годов до революции 1917 г. – Иерусалим, М., Мн., 2002. – С. 159 – 186.

4. Цит. за: **Клиер Дж.** „Откуда и куда идем”... – С. 45.

5. **Pipes R.** Catherine II and the Origins of the Pale of Settlement // Soviet Jewish Affairs. – 1975. – № 5. – P. 3 – 20.

6. **Rogger H.** The Jewish Policy of Late Tsarism: A Reappraisal // The Wiener Library Bulletin. – 1971. – Vol. XXV. – № 1 – 2. – P. 42 – 51.

7. **Натанс Б.** За чертой. Евреи встречаются с позднеимперской Россией. – М., 2007. – С. 216.

8. **Натанс Б.** Українські відповіді на єврейське питання // Лисяк-Рудницький І. Историчні есе. В 2 т. – Т. 1. – К., 1994. – С. 114 – 134.

9. **Натанс Б.** Михайло Драгоманов і проблема українсько-єврейських взаємин // Лисяк-Рудницький І. Историчні есе. В 2 т. – Т. 1. – К., 1994.

10. **Натанс Б.** Зауваження до статті професора Цві Гітельмана „Соціально-політична роль євреїв в Україні” // Лисяк-Рудницький І. Историчні есе. В 2 т. – Т. 1. – К., 1994.

11. **Mendelsohn E.** Class Struggle in the Pale. – Cambridge, 1970.

12. **Tobias H.** The Jewish Bund in Russia. – Standford, 1972.

13. Anti-Semitism. – Jerusalem: Keter boors, 1974.

14. **Эттингер Ш.** Формирование основных принципов и тенденций политики русского правительства в отношении евреев после разделов Польши // Эттингер Ш. Россия и евреи. – Б. м.: Библиотека-Алия, 1993.

15. **Эттингер Ш.** Евреи в России в начальный период революции // Эттингер Ш. Россия и евреи. – Б. м.: Библиотека-Алия, 1993.
16. **Эттингер Ш.** Россия и евреи: попытка подведения исторических итогов // Эттингер Ш. Россия и евреи. – Б. м.: Библиотека-Алия, 1993.
17. **Маор И.** Сионистское движение в России. – Б/м., 1977.
18. **Авинери Ш.** Основные направления в еврейской политической мысли. – Б/м, 1990.
19. **Клиер Дж.** „Откуда и куда идем”... – С. 43.
20. **Frenkel J.** Prophecy and Politics: Socialism, Nationalism, and the Russian Jews, 1862 – 1917. – Cambridge, 1981.
21. **Baron S.** The Russian Jew under Tsars and Soviets. – N. Y., 1987.
22. **Pritsak O.** The Pogroms of 1881 // Harvard Ukrainian Studies. – 1987. – June. – Vol. XI. – №1 – 2. – P.8 – 43; **Weinberg R.** Workers, Pogroms and the 1905 Revolution in Odessa // The Russian Review. – 1987. – January. – Vol. 46. – № 1. – P. 53 – 76.
23. **Файнер Ш.** Єврейське суспільство, література та Гаскала у Росії у висвітленні радикального критицизму І. А. Ковнера // Zion. – 1990. – № 55. – С. 427 – 469 (іврит); **Zipperstein S. J.** Russian Maskilim and the City // The Legacy of Jewish Migration: 1881 and Its Impact / Ed. D. Berger. – New York, 1983. – P. 31 – 45; idem. Assimilation, Haskalah and Odessa Jewry // The Great Transition: The Recovery of the Lost Centers of Modern Hebrew Literature. – Totowa, N. J., 1985. – P. 91 – 98.
24. **Stanislawcki M.** Tsar Nicholas I and the Jews. The Transformation of Jewish Society in Russia. 1825 – 1855. – Philadelphia, 5743/1983.
25. Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective. – Edmonton, 1988.
26. **Klier J.** The Concept of „Jewish Emancipation” in a Russian Context // Civil Rights in Imperial Russia. – Oxford, 1989. – P. 121 – 144; Idem. Zhid: The Biography of a Russian Pejorative // Slavonic and East European Review. – 1982. – Vol. 60. – № 1. – P. 1 – 15.
27. **Klier J. D.** German Antisemitism and Russian Judeophobia in the 1880's: Brothers and Strangers // Jahrb cher f r Geschichte Ost Europas. – GmbH., Stuttgart. – 1989. – № 4. – P. 524 – 540.
28. **Klier J. D.** 1855 – 1894. Censorship of the press in Russia and Jewish question. – Reprinted from: Jewish Social Studies. – 1986 – Vol. XLVIII. – N3 – 4. – Summer – Fall. – P.257 – 268.
29. Pogroms: anti-jewish violence in modern Russian history. – Cambridge, N.-Y., Port Chester, Melbourne, Sydney, 1992.
30. **Бэкон Г.** Положение евреев в России после разделов Польши // Главы из истории и культуры евреев Восточной Европы. – Части 5 – 6. – Тель-Авив, 1995.
31. **Поляков Л.** История антисемитизма. Эпоха знаний. – М., Иерусалим, 1998, 5758.
32. **Барталь И.** От общины к нации... – Иерусалим, 5767, М., 2007.